СПІЛЬНІСТЬ ТА РОЗБІЖНОСТІ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОГО І РОСІЙСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА(СЕРЕДИНА XVII- КІНЕЦЬ XVIII СТОЛІТЬ)

В статті досліджуються основні чинники, що визначали джерела українського та російського права – деспотична нархія, кріпосницький лад та менталітет населення. Дається характеристика письмових джерел, звичаїв, «загального пра «права справедливості», нормативних актів Гетьмана та Генеральної військової канцелярії тощо. Проведений аналіз з законів «Право за якими судиться малоросійський народ». Приділена увага впливу іноземних джерел права на кримінал право України та Росії середини XVII—кінця XVIII ст.

Ключові слова: джерела кримінального права; історико-порівняльний аналіз російського та українського кримінал го права.

В статье исследуются основные факторы, определяющие источники украинского и российского права – деспотичес монархия, крепостнический строй и менталитет населения. Дается характеристика письменных источников, обычаев, щего права», «права справедливости», нормативных актов Гетьмана и Генеральной военной канцелярии т.д. Проведен- анализ свода законов «Право по которым судится малороссийский народ». Уделено внимание влиянию иностранных ист ников права на уголовное право Украины и России середины XVII-конца XVIII в.

Ключевые слова: источники уголовного права; историко-сравнительный анализ российского и украинского уголов права.

This article investigates the main causes which defined the sources of the Ukrainian and Russian law, i.e. oppressive mona serfdom and mentality of the population. There are descriptions of the written sources, customs, "common law", "equity law", eg texts of the Hetman and General military chancellery, etc. The code of laws "The law according to which the Malorussian pe have legal proceedings" is analyzed. The author also considers the influence of the foreign sources law on the Ukrainian and Rus criminal law in the mid-XVII – end XVIII c.

Keywords: sources of criminal law, historical and comparative analysis of Russian and Ukrainian criminal law.

Дослідження джерел українського і російського кримінального права має як наукове, так і практичне значення. Джерела українського права, так само як і джерела російського права, були предметом досліджень багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Досить активно джерела українського права досліджували такі видатні вчені як Василенко М. [1], Гуржій О.І. [2], Іванішев М.[3], Кістяківський О.Ф. [4], Слабченко М.Є. [5], Ткач А.П. [6], Черкаський І. [7], Чехович В.А. [8], Шемшученко Ю.С.[9] та інші. Джерела російського права досліджували Владимирський – Буданов М.Ф.[10], Малиновський І.А.[11], Сергеєвич В.І. [12] та багато інших. Проте порівняльний аналіз джерел українського і російського кримінального права поки що не став предметом наукового дослідження. Ця стаття є першою спробою заповнити значну прогалину у вітчизняній науці історії кримінального права.

Різноманітність джерел права та їх використання залежить від стану загальної і правової культури народу, його психологічного складу, його побуту, суспільного ладу та державного устрою країни. У результаті національно – визвольної війни та соціальної революції 1648-1654 років в Україні виникла не тільки демократична республіка, в якій усі три гілки влади були виборними, а й сталися соціальні зміни, які докорінним чином вплинули на правове становище усіх верств українського населення.

Вищим органом державної влади в Україні була Генеральна рада, яка проходила за участю козаків, міщан, духовенства та селян. На ній обирали главу дер – гетьмана, який очолював виконавчу гілку влади. мандував військом та був вищою апеляційною судо інстанцією. На Генеральній раді обговорювали і ймали рішення з надзвичайно важливих для дер питань. Час від часу скликалася Рада генерально полкової старшини та з'їзд старшин усіх рівнів за у тю білого духовенства, бурмистрів та війтів.

Вищим виконавчим органом в державі – ур була Рада гетьмана, до якої входила вибірна генера- старшина та виборні обозний, суддя, підскарбій та пи

Начолі сіл стояли виборні голови, а начолі міст – виборні війти. У великих містах існувала влада со. ка та магістрату з війтами та лавниками, бурмистра та райцями.

Територія України поділялася на сотні, а сотні об'єднані в полки. На зборах козаків сотні обирали тника та сотенну старшину: отамана, писаря та осав На козацькій раді або раді старшин полку обирали ковника, який очолював виборну полкову раду.

У результаті соціальної революції в Україні бу знищено магнатське та шляхетське землеволод Земля формально стала державною власністю, а се ські громади і козаки лише були її володільцями. ристування землею на селі було подвірним і селяни пи тили земельний податок. Козаки отримували землю володіння на ранг і несли військову службу.

Українські селяни стали особисто вільними, не в бували панщину і могли переходити в стан козаків,

навпаки, могли вільно пересуватися і займатися промисми та торгівлею. Не тільки козаки, але й їхні дружини та діти вміли читати і писати. Отже, в Україні виникли умови для розвитку торгово-грошових виробничих відносин.

Усе зазначене сприяло зміні менталітету українців та їх негативному ставленню до появи великого землевласніння. Саме тому протягом другої половини XVII століття українська старшина не відважувалася набувати велике земельне володіння. Показовим у цьому відношенні є чолобитна Павла Тетері до царя Олексія Михайловича з проханням дати йому земельне володіння в Білорусії, бо в Україні, коли селяни дізнаються про таке, то їх "усіх відразу ж повбивають "[13]. Проте вже після поразки війська І.Мазепи ситуація почала поступово змінюватися. Вже у 1729 році генеральний обозний Я.Лизогуб попросив гетьмана Д.Апостола передати йому у володіння землі села Куликівка Городської сотні Чернігівського полку [2,с.11].

Усе зазначене докорінним чином вплинуло на формування джерел не тільки кримінального права, а й усього українського права.

На відміну від республіканської демократичної України Московська держава в середині XVII століття за формою правління була монархією, а влада царя – деспотичною. В його руках зосереджувалася вся повнота влади: законодавча, виконавча і судова. Єдиним власником землі був цар, а у роки правління Петра I царю було підпорядковано і церкву, а тому він вважався "помазаником божим".

У Московському царстві, що у роки правління Петра I перетворилося у Російську імперію, панівним методом була бюрократія, нормативне закріплення особого статусу якої сталося у 1648 році з прийняттям Соборного Уложення. У цьому нормативному акті було закріплено рабський стан селян, які фактично ставали товаром. Селяни відбували панщину і їм було заборонено займатися ремеслом та торгівлею. Замах на життя служилих людей вважався замахом на державу, яка ототожнювалась з царем-деспотом. Служилі люди отримували землю за службу лише у володіння. Міське населення – посадські люди, були прикріплені до посадів, і не мали права переїздити з одного посаду до іншого. Деспотична московська влада силою і законодавством підтримувала всьому населенню рабську психологію.

На ментальності населення Московської держави довгий час відчутно позначалось багатовікове монголо-татарське іго. Монголи привнесли в московську реальність деякі елементи конфуціанської ідеології, які були співзвучні з ментальністю московитів, а тому були легко засвоєні ними. Однією із таких ідей була ідея беззастережної підпорядкованості: "молодшого старшому" [14,с.40], яка в Московській державі трансформувалася в імператив: "нижчий за службовим становищем підкоряється вищому".

Деспотична монархія, кріпосницький суспільний лад та менталітет населення Московської держави були найважливішими чинниками, які визначали джерела російського кримінального права.

У сучасній юридичній науці до джерел права відносять офіційні документи, у яких містяться норми права, і саме тому їх називають "письмовими джерелами" [15]. "Джерелом права" вважають різні інститути, що стимулюють формування права, а також різні інститути, що стимулюють формування права, а також конкретні форми, процеси та явища, завдяки яким право стає реальністю. Серед них виділяються традиції, звичаї та судова практика. Такі "джерела права" називаються "юридичними джерелами" [16].

З другої половини XVII століття в українському суспільстві домінуючими стали природно-правові погляди на право. Його пов'язували з природою людини, а не з державою, і вважали, що норми права обумовлені суспільним буттям людини. Саме тому основним джерелом права України досліджуваного періоду стає звичай-сукупність правил поведінки українців, що формувалися віками та поступово трансформувалися в норми звичаєвого права.

Норми звичаєвого права залишаються чинними, якщо вони не протирічять суспільній моралі та здоровому глузду, етиці та суспільному і політичному ладу держави. В Україні ту або іншу норму звичаєвого права обґрунтовували учасники судового процесу, вони ж повинні були доводити, що вона застосовувалась і раніше. Як правило гарантами дотримання норм звичаєвого права були авторитетні козаки літнього віку.

У кримінальному праві України з другої половини XVII століття норми звичаєвого права застосовувались не лише громадськими (копними) судами, але й полковими судами. У 1690 році гетьман Іван Мазепа наказав полковому суду судити вбивцю ченця і старця-келійника "по праву Малоросійського краю обыклого… и казнить" [17].

У другій половині XVII століття в Україні остаточно сформувалися і застосовувалися в судах норми так званого "загального права". Сучасні вітчизняні дослідники історії українського права стверджують, що " загальне право України – це юридичні норми, що були вироблені українським народом протягом всього періоду його існування і містять у собі дуже високі поняття справедливості, добра, щирості, доброзичливості, миролюбства, працьовитості, чесності і у цілому найвищі поняття людської гуманності" [18]. Норми загального права пронизували усе суспільне життя українців і проникли в адміністративну, кримінально-правову та судову сфери. Судова практика в Україні з другої половини XVII століття засвідчує, що норми загального права застосовувались як норми кримінального, так і кримінально-процесуального права.

Поява норм загального права була реакцією на ті зрушення, які відбулися в Україні в результаті соціальної революції середини XVII століття. Вони з'явилися завдяки глибокій релігійності, природній доброті, почуттю справедливості та людяності українців. Вони проявлялися як у вчинках окремих осіб, так і всього населення, як органів влади, так і судових органів, і в сукупності відображали "загальні" реалії і бачення тогочасної української дійсності.

Невід'ємною складовою загального права України було "право справедливості", суть якого полягала в

тому, що учасники судового процесу погоджувались на застосування покарання, яке було, у порівнянні із звичаєм та законом, набагато м'якшим та поблажливішим. В українському кримінальному праві досліджуваної доби смертні вироки та тілесні покарання зникли і поступилися місцем гуманним рішенням. Осіб, які вчинили тяжкі злочини не піддавали карі, а передавали під опіку громад або духовенства. Відомий дослідник історії українського права М.Є. Слабченко зазначає, що злочинців досить часто віддавали під опіку монастирям, які користувалися значним авторитетом серед всього населення та суддів[5, с.53].

Норми загального права, без будь-яких винятків, застосовували при розгляді справ в копних судах. Загальне право, яке застосовували в усіх судах, було не чим іншим, як "здоровим глуздом " суддів та учасників судового процесу. Приймаючи рішення, учасники копного суду творили матеріальне право у вигляді норм загального права.

У роботі копного суду брали участь усі бажаючі селяни, міщани, духовенство, урядовці тощо[19]. Будь-яких обмежень у кількості членів копних судів не існувало – все залежало від тяжкості і місця вчинення злочину.

До юрисдикції копного суду відносились справи про крадіжку домашніх тварин, збіжжя, речей домашнього вжитку, заволодіння чужим майном шляхом розбою, про пограбування, вбивство, поранення, підпали, поруб лісу, косіння чужого сіна тощо. Норми, які виробляли копні суди, інколи ставали нормами законодавчих актів.

Аналіз діяльності копних судів дає досліднику право стверджувати, що загальне право – це право, яке "сиділо" у свідомості українського народу, а його норми реалізовувались в судовій практиці. Тобто, норми загального права підтверджувалися судовою практикою, а населення погоджувалось на їх застосування, адже вони були справедливими і людяними і узгоджувалися з нормами інших джерел права. Практика їх застосування в судах підтримувалась населенням і не заборонялась державою. Застосування норм загального права у нових соціально-економічних і політичних реаліях вела до занепаду застарілих норм звичаєвого права. Судді ігнорували норми звичаєвого права і, керуючись справедливістю та здоровим глуздом творили норми, які ставали нормами загального права. Генетична, антропологічна, побутово-етнографічна та мовно-культурна спільність українців формувала свідомість не лише особи, а й особливу загальнонародну правосвідомість, характерною рисою якої була уява захищеності норм загального права державою, що надавало їм характеру обов'язковості.

Крім звичаєвого та загального права важливою формою українського кримінального права були нормативні акти, які видавав Гетьман та Генеральна військова канцелярія: універсали, ордери, листи та інструкції. Ними вирішувалися конкретні питання суспільно-політичних відносин, визначався порядок діяльності судових органів, права та обов'язки державних службових осіб тощо.

Вищезазначені джерела українського кримінального права використовувалися з середини XVII століття і до кінця 30-х років XVIII століття. У другій третині XVIII століття в Україні починає з'являтися велике земельне володіння і українська старшина відходить від застосування норм загального права та нормативних актів українських органів державної влади. Суди, розглядаючи земельні спори, право спадщини та різні види злочинів, починають застосовувати норми звичаєво права та норми закону. Найважливішим нормативним актом, на норми якого посилалися судді, був Литовський Статут у польській редакції 1588 року. Так, наприклад у 70-і роки XVIII століття граф Григорій Розумовський захищаючи своє право на земельне володіння, посилався на Литовський Статут, зокрема, на розділ I артикул 2 – про право володіння , на розділ III, артикул 5 – про пожалування та привілей шляхті на землю [2,с.21]. Досить часто норми Литовського Статуту застосовували в процесуальному праві. Окрім нього в Україні стали застосовувати Саксонський взірець, Порядок Гроїцько та норми Магдебурзького права.

У 1728 році під тиском російської царської влади в Україні почала працювати комісія над складанням зводу законів під назвою "Права, за якими судить малоросійський народ". Основою Зводу законів став Литовський Статут та Магдебурзьке право. Так як Україна фактично увійшла до складу Російської імперії то укладачі Зводу використали для його укладення і норми російського права, зокрема ті, які містилися в Соборному Уложенні 1649 року.

У зводі законів "Права, за якими судиться малоросійський народ" були вміщені ті норми Соборного Уложення в яких мова йде про державні злочини та систему покарань. Нормам кримінального права було надано абстрактного характеру, було також розширено матеріальну частину кримінального права як з погляду кількості злочинів, так і ужорсточення покарань, що відповідало ні правосвідомості українців, ні практиці українських судів.

Під впливом російського законодавства уклад зводу законів під поняттям "державні злочини" розумів злочини проти монарха та зраду. Злочинці, які вчиняли такі злочини мали бути покарані смертною карою – четвертуванням. Разом із злочинцем мали бути покарані його дружина та його діти. До Зводу законів було внесено, взяте із Соборного Уложення правило про "слово і дєло государєво", яким мали бути узаконені доноси і в Україні.

Зазначене свідчить про те, що на Україну з другої третини XVIII століття починає поширюватись російське законодавство. Відомий дослідник джерел українського права професор Ткач А.П. цілком слушно зазначав, що у зазначений період на Україну "була пошире більшість основних законодавчих джерел російсько права"[6, с.48].

У 1783 році Катерина II затвердила універса гетьмана Кирила Розумовського про заборону селянам вільно переписуватися у межах регіону і тим сам завершилося юридичне оформлення кріпосного права в Україні. Тоді ж набрали чинності в Україні норми Соборного Уложення 1649 року – кодексу феодально-кріпосницького права Росії.

Якщо українське право середини XVII – кінця XVIII століть мало велику кількість різноманітних джерел, то в Московській державі єдиним джерелом права був закон. Такої думки дотримуються багато дослідників історії російського права. Зокрема, Владимирский-Буданов М.Ф. вважав, що з середини XVI століття єдиним джерелом права в Московській державі був закон [10, с.352]. Такої ж думки дотримувалися багато інших дослідників історії російського права.

За твердженням російського дореволюційного дослідника В.Єсіпова, в Росії "все люди Божьи да государевы, воля Божья да государева являются и источниками права и правды" [20]. Інший дослідник – Таганцев М.С. також вважав, що основою державного устрою є царська влада, а усі люди належать цареві і богові, і саме тому воля Божа і царя є "источником права и правды"[21].

У XVII столітті Московська держава перебувала біля 50 років у стані війни з різними країнами і народами. Війна вимагала грошей і людей. Їх могло дати лише закріпачене населення. Царська влада встановила високе мито на сіль, було введено та бачну монополію, мідні гроші, а з боржників податку вибивали гроші, навіть вбиваючи їх. Казнокрадство і хабарництво, свавілля воєвод і приказних чиновників, їх збагачення вело до зубожіння широких мас населення, яке проявляло незадоволення. Кріпаки і холопи втікали від своїх панів, прихоплюючи і панське майно. Країна стояла напередодні масових повстань. У 1648 році в Москві, Устюзі, Сельвичегодську, Томську та інших містах відбувалися спорадичні заворушення населення. У Москві повсталі грабували боярські, дворянські та піддячі будинки. Було вбито автора високого селянського мита дяка Н.Чістаго, начальника пушкарського приказу Трахониатова, суддю земського приказу Плещеєва.

Придушуючи повстання, царська влада карала смертною карою, не беручи до уваги винуватість або невинуватість особи. Участь у заколоті брало не більше 200 осіб, а, придушуючи повстання, стрільці вбили більше 7000 осіб [22].

Щоб підвести законодавчу базу для жорстоких покарань вирішено було розробити кодекс, який увібрав би як старе законодавство, так і досвід інших країн, а також вмістив би нові норми, які відповідали б вимогам тодішньої доби.

Цар Олексій Михайлович не ставив за мету створення нових законів, він вважав, що існуючих законів достатньо, але їх необхідно об'єднати і відкорегувати. На середину XVII століття існувала маса царських указів і грамот, які в окремих випадках мали казусний характер і досить часто вони протирічили один одному. Саме тому і вирішено було систематизувати законодавство у вигляді кодексу, яким і стало Соборне Уложення.

Комісія, до якої входили князі Одоєвський М., Прозоровський С., Волконський Ф., дяки Г.Леонтьєв і Ф. Грибоєдов, отримали від царя наказ взяти із Судебників 1497 і 1550 років, із боярських і царських рішень, з Кормчих книг і Литовського Статуту все, що будуть вважать "пригожем и пристойным к делу, да и самим сочинить статьи "общимъ советом", ежели въ томъ встретиться надобность"[20, с.39-40].

Уложення складається з 25 глав і 967 статей. Воно стало символом визнання того, що закон став єдиним джерелом права. Даючи загальну характеристику Соборного Уложення, російські дореволюційні дослідники з пафосом відмічали його суто московське природне походження: "Уложение родовито какъ Москва, патріархально, как русскій народъ, и грозно, как царскій гневъ"[23].

У Соборному Уложенні на перше місце були поставлені злочини, які мали суто релігійний, або політичний та державний характер, а його норми вбачали в кожному посяганні на порушення існуючих політичних і релігійно-моральних засад московського суспільства непокору царю – самодержцю, аморальною та антирелігійною дією. Головною метою покарання, згідно Уложення, було "поддержаніе божественного порядка въ обществе посредством подчиненія своевольной личности под всласть Всесильного Могущества, управляющего міромъ; наказание обезпечивало владычество справедливости"[23,с.47].

Н.П.Загоскін наголошує на тому, що в Соборному Уложенні 1649 року відсутні норми іноземного походження: "... и в этотъ памятникъ не вошло ничего иноземного, ничего вредящего національному характеру развитія русскаго законодательства"[24].

З таким твердженням важко погодитись. За підрахунками автора цієї роботи до Соборного Уложення були включені 24 статті Кормчої книги, у яких були визначені види кримінальних покарань. До Соборного Уложення ввійшли також 56 статей Литовського Статуту, які видозмінювались під впливом московської дійсності. Це можна бачити з того, що, наприклад, покарання за крадіжку ("татьбу") в Соборному Уложенні (глава XXI, стаття 9) карається за принципом множинності: побиття кнутом, потім відрізання лівого вуха, потім дворічне ув'язнення, а потім заслання. Разом з тим, згідно статті 219, глави X крадіжка вулика карається лише побиттям кнутом.

Зазначену різницю в покаранні за "татьбу" можна пояснити тим, що стаття 9 глави XXI є продуктом нормотворчої діяльності комісії, що укладала Соборне Уложення, тоді як стаття 219, глави X повністю взята із Литовського Статуту, тобто запозичена із іноземного джерела.

Норма статті 223(глава X) "А будетъ кто по недружбе учнетъ в чъем лесу на стенах огонь класти, и от того въ томъ лесу учинится пожаръ, или в чьемъ лесу пожаръ учинится от конскихъ или иныя животины отъ пастуховъ небреженіемъ и такимъ пожаромъ учинятъ поруху бортному деревью и пчеламъ и зверъ и птицы изъ того лесу темъ пожаромъ отгонятъ... и на техъ людяхъ за такое пожарное розорение взятии пеня, что Государъ укажетъ, а истцу велети на нихъ доправити убытки по сыску. А будетъ отъ кого такое дело учинится безъ хитрости; и на немъ пени и истцова иску не имати" взята із Литовського Статуту (Артикул 17, розділ X, параграф 1 і 2). Інші норми, що стосуються знищення майна вогнем взяті із норм візантійського права, зокрема Кормчої книги[25].

У цілому можна погодитись, що зазначені включення "терялисъ, поглощалисъ, в огромной массе началъ чисто русскихъ, переданныхъ Судебниками и дополнительными къ нимъ узаконеніями"[24]. Разом з тим новели, які містилися в Соборному Уложенні не були такими, адже вони виникли в результаті практики, яка застосовувалась завдяки діяльності деспотичної монархії.

Усі пам'ятники Московської держави поєднує довгий генетичний ланцюг, початок якого міститься в XIУ столітті.

Запозичення з іноземних джерел були досить значними в добу правління Петра I, проте норми Соборного Уложення були чинними аж до 1835 року, коли було складено і набув чинності Звід законів Російської імперії.

Цар Олексій Михайлович не прагнув створити новий за своїм змістом законодавчий акт. Він лише вимагав "возстановить и исправить расшатанное мятежами" звичне становище царської влади і порядку в суспільстві. У Соборному Уложенні було закріплено московський суспільний устрій та побут, а саме воно було "родовито как Москва, патріархально какъ русскій народъ и грозно как царскій гневъ"[25, с.30].

Отже, укладачі Соборного Уложення брали норми із Судебників 1497 р. і 1550 р., із боярських і царських рішень, Кормчої книги, Литовського Статуту та практичної діяльності різних приказів, зокрема Розбійного.

Аналіз норм, зокрема тих, що стосуються видів покарань, дає дослідникові підстави стверджувати, що вони відповідають загальному духу і характеру московсько суспільного життя, а саме Соборне Уложення мало. дивлячись на його багатоджерельність, специфічний зм і відповідало політиці московської деспотичної монар

Незабаром після прийняття Соборного Уложе було видано ряд додаткових указів і наказів стосовно карання винних у знищенні майна вогнем. В них замі спалення злочинців закріплено смертну кару через по шення на шибениці. До них можна віднести указ від травня 1654 року про застосування повішень до крадіїв підпалювачів та про заборону утримуваги прийшлих дей без приказної записки; грамоту Нижньогородсь му воєводі від 15 лютого 1658 року про розшук селя втікачів та їх покарання, а також стягнення штрафів тих, хто давав їм притулок; указ від 8 серпня 1659 про покарання смертною карою розбійників тощо.

У добу правління Петра I здійснювалося ши запозичення не лише окремих норм із іноземних рел, а й юридичних актів у цілому. Такими були, на клад, військові статути Швеції та Нідерландів, які б перекладені російською мовою, норми яких були до внені новелами з урахуванням російської дійсності.

Отже, якщо українське кримінальне право се ини XУII – кінця XУIII століть базувалося на бага джерелах, то російське – лише на законі. Це пояс ється існуванням різних типів держав, форм правлін суспільним ладом, менталітетом, побутом, загаль та правовою культурою двох народів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Василенко М. Пам'ятник української правничої літератури XУIII ст. – Львів.- 1925.
2. Гуржій О.І. Право в українській козацькій державі. – К.- 1994.
3. Иванишев Н.Д. О древнихъ сельскіхъ общинахъ Юго-Западной Россіи.- К.- 1862.
4. Кистяковский А.Ф. Права, по которым судиться малороссийский народ. – К. – 1889.
5. Слабченко М.Е. Опыт исторіи Малороссіи XУII и XУIII вв. – Одесса.- 1911.
6. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – Київ-1968.
7. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні – Русі XУI-XУIII в. // Праці комісії по виучуванню історії зах руського та вкраїнського права. Вип. 4.- К.- 1928.
8. Чехович В.А. Кодифікація права України XУIII- першої половини XIX ст.// Мала енциклопедія етнодержавознавства - Довіра. Генеза.- 1996.
9. Шемчушенко Ю.С. Права, за якими судиться малоросійський народ.//Мала енциклопедія етнодержавознавства НАН У їни. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького.- К.- Довіра. Генеза.- 1996
10. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории руського права. – Ростов-на- Дону.- 1995.- С.352
11. Малиновскій И.А. Лекціи по історіи руського права.- Ростов-на-Дону.- 1918.
12. Сергеевич В.И. Лекціи исследованія по древній исторіи русского права.- СПб, 1903.
13. Акты Юго-Западной Россіи. – Т.11.- С.764-765
14. Іващенко Іван Георгійович. Особливості азійської суспільно-економічної формації // Науковий вісник Ужгородського ціонального університету. Серія "Право", вип. 4. – Ужгород. – 2005.- С.38-42
15. Sim R, Race P. A Level of English Law. – London, 1994.- P.37
16. Current Legal Problems. Vol. 48, Part 2. Oxford, 1995.- P.83-91
17. Дядиченко В.А. Норми суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XУII- початку XУIII ст. – К. – 19 С.314
18. Історія українського права. – Олан.-2001.-С.5
19. Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип.4.- К.-1928.-С.120
20. Есипов В.В. Очеркъ русскаго уголовнаго права. Варшава, Типографія Варшавского учебного округа, 1894.- С.38
21. Таганцев Н.С. Лекціи по руському уголовному праву. Вып.1.- СПб.-1887.-С.145
22. Малиновскій І. Кровавая месть и смертные казни. Вып.1.- Томскъ,1908.- С.153
23. Есипов В.В. Преступление и наказание в древнем праве. – Варшава, 1903.- С.46
24. Загоскин Н.П. Історія права Московскаго государства. Т.1, Казань, въ университетской типографіи, 1877.- С.10
25. Есипов В.В Повреждение имущества огнем по русскому уголовному праву. – СПб, 1892.- С.30